

Ewa Hrycyna
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2932-1313>
e-mail: ewa.hrycyna@uwm.edu.pl

Semantyka leksykalna w badaniach nad zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu

Lexical semantics in the research on autism spectrum disorder

Abstrakt

Autorka podejmuje problem semantyki leksykalnej w zaburzeniach należących do spektrum autyzmu (ASD). Na wstępie zwraca uwagę na to, że w badaniach nad ASD semantyka jest opisywana rzadziej niż pragmatyka. Po próbie wyjaśnienia tej dysproporcji, uzasadnia potrzebę dalszych badań nad semantyką w ASD. Przechodzi do omówienia pojęć: sprawność leksykalna, sprawność semantyczna, kompetencja leksykalna, kompetencja semantyczna i odnosi je do osób z ASD, wskazując na ważną rolę aspektu jakościowego. Charakteryzuje dwie perspektywy badań nad semantyką w ASD – opisową i wyjaśniającą. Podkreśla znaczące różnicowanie umiejętności językowych u osób z ASD. Podaje argumenty uzasadniające wartość badań nad semantyką leksykalną w logopedii. Postuluje, by w określaniu przedmiotu badań odnosić się do wiedzy o wszystkich relevantnych językowo i kulturowo cechach leksemów. Proponuje, jakie kwestie należy uwzględnić w przyszłych badaniach: wielorakie różnicowanie semantyczne słownictwa; uwzględnianie relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych; odwołanie się do tego, jak słowa znaczą. Stawia hipotezę, które grupy leksemów mogą okazać się szczególnie interesujące w badaniach nad semantyką leksykalną w ASD. Sygnalizuje problem wykorzystania teorii lingwistycznych (strukturalizmu, kognitywizmu) w logopedii.

Słowa kluczowe: semantyka leksykalna, sprawność leksykalna, sprawność semantyczna, kompetencja leksykalna, kompetencja semantyczna, zaburzenia należące do spektrum autyzmu

Abstract

The article deals with the problem of lexical semantics disorders in autism spectrum disorder (ASD). In the introduction, it is pointed out that semantics is analysed less frequently than pragmatics in ASD research. Having attempted to explain this disproportion, the author emphasises the need for further research into semantics in ASD. Then, the concepts of lexical ability, semantic ability, lexical competence and semantic competence are discussed referring it to people with ASD. The important role of the qualitative aspect in research is indicated. The article characterizes two perspectives of research on semantics in ASD – descriptive and explanatory. It is highlighted that

people with ASD demonstrate considerably diverse language skills. Arguments are provided in favour of undertaking research into lexical semantics as beneficial for speech therapy theory and practice. It is postulated to take into account all linguistically and culturally relevant features of lexemes. The issues that should be addressed in future research are: multiple semantic variations in vocabulary, paradigmatic and syntagmatic relations, references to the ways words mean. The author hypothesizes which groups of lexemes may be especially interesting as material for research on lexical semantics in ASD. She also mentions the problem of applying linguistic theories (structural linguistics, cognitive linguistics) in speech therapy.

Key words: lexical semantics, lexical ability, semantic ability, lexical competence, semantic competence, autism spectrum disorder

1. Zaburzenia semantyczne i pragmatyczne w zaburzeniach należących do spektrum autyzmu

Pojęcie zaburzeń należących do spektrum autyzmu (*autism spectrum disorder*, ASD) przyjmuję za najnowszym, piątym wydaniem kryteriów diagnostycznych zaburzeń psychicznych DSM-5, w tłumaczeniu polskim (DSM-5 2013/2018: 58–70). We wcześniejszych klasyfikacjach spektrum autyzmu rozumiane było inaczej. W grupie całościowych zaburzeń rozwoju wyróżniano: autyzm dziecięcy, zespół Aspergera, zespół Retta i całościowe zaburzenia rozwoju niezdiagnozowane inaczej. Stąd literatura, na której się opieram, odnosi się do autyzmu, zespołu Aspergera, ale także do tzw. zaburzeń semantyczno-pragmatycznych¹.

Zaburzenia mowy w autyzmie dotyczą przede wszystkim sfery semantycznej, pragmatycznej i prozodycznej². Manifestują się w sposób zróżnicowa-

¹ Szerzej o tym, czym są tzw. zaburzenia semantyczne i pragmatyczne, jaki jest ich status nozologiczny i stosunek do ASD, piszę w artykule *Zaburzenia semantyczne i pragmatyczne – problemy terminologii* (w druku).

² Zaburzenia pragmatyczne są definiowane różnorodnie. Obejmują – najogólniej mówiąc – deficyty w używaniu języka w kontaktach społecznych, a zatem trudności w obszarze czynnej komunikacji, zarówno werbalnej, jak i niewerbalnej (Bigas 2012: 372). Według Marii Kaczyńskiej-Haładyj i Jolanty Panasiuk zaburzenia sprawności komunikacyjnych w zespole Aspergera wyrażają się np. trudnościami w dopasowaniu formy wypowiedzi do kontekstu społecznego i sytuacyjnego, nieumiejętnością odróżnienia informacji istotnych od nieistotnych, niezdolnością do skutecznego i akceptowalnego realizowania intencji komunikacyjnych (Kaczyńska-Haładyj, Panasiuk 2015: 524). Zaburzenia sprawności interakcyjnych wiążą się z zaburzeniami w nadawaniu znaczeń zachowaniom ludzkim, rozpoznawaniem informacji prawdziwych i nieprawdziwych, słabym rozumieniem wskazówek i reguł społecznych, niechęcią do nawiązywania relacji społecznych i podążania za działaniami grupy, niezdolnością do podtrzymania kontaktu w sposób werbalny i niewerbalny, trudnością w regulowaniu fizycznej bliskości z innymi i kontaktu wzrokowego, niezdolnością do odczytywania znaków niewerbalnych i treści kontekstowych (tamże, s. 524). Zaburzenia semantyczne skutkują nieumiejętnością rozumienia różnic w znaczeniu słów w zależności od kontekstu językowego i pozajęzykowego,

ny, co zostało odzwierciedlone m.in. we wprowadzonych w DSM-5 poziomach ciężkości tego zaburzenia: 1) wymagający wsparcia, 2) wymagający znacznego wsparcia, 3) wymagający bardzo znacznego wsparcia³ (DSM-5 2013/2018: 61). Chcę podkreślić, że używane w niniejszym artykule sformułowanie *język w ASD* i podobne są konstruktami teoretycznymi, służącymi ekonomii wywodu, podczas gdy w rzeczywistości funkcjonowanie językowe osób ze spektrum zaburzeń autystycznych jest zróżnicowane.

W ostatnich latach logopedzi zaczęli zwracać większą uwagę na komunikacyjny aspekt wypowiedzi. Zaburzenia komunikacji są dla zaburzeń należących do spektrum autyzmu najbardziej typowe i charakterystyczne. Nie bez znaczenia jest także ogólny wzrost zainteresowania komunikacją w logopedii, wynikający z potrzeby szerszego i praktycznego spojrzenia na ograniczenia i możliwości osób z zaburzeniami mowy. Słowami kluczowymi w teorii logopedycznej stały się wyróżnione przez Stanisława Grabiasa trzy rodzaje kompetencji: poznawcza, językowa i komunikacyjna (Grabias 2012: 37)⁴, we wcześniejszych pracach: językowa, komunikacyjna, kulturowa (Grabias 1997: 30–31).

Sfera semantyczna w spektrum zaburzeń autystycznych jest opisywana rzadziej (Botting, Adams 2005: 49–50), często bywa łączona z innymi sferami, zwłaszcza z pragmatyczną. W polskiej literaturze problematykę języka w ASD poruszają np. Hanna Jaklewicz (1993), Jacek Bleszyński (1998), Tadeusz Gałkowski (2003), Jagoda Cieszyńska-Rożek (Cieszyńska 2010: 44–48, 109–111), Urszula Bigas (2012), Marta Korendo (2013, 2019), Andrzej Kominek (2014), Maria Kaczyńska-Haładaj, Jolanta Panasiuk (2015), Wojciech Lipski (2015).

Celem niniejszego artykułu jest odpowiedź na pytanie: czy i dlaczego warto badać zaburzenia semantyczne w autyzmie oraz co może być przedmiotem takich badań w odniesieniu do zaburzeń semantyki leksykalnej.

rozumienia żartów, przysłów, frazeologizmów, a także potocznych sformułowań i wyrażen slangowych (tamże, s. 524). Jednoznaczne oddzielenie zaburzeń semantycznych i pragmatycznych nie zawsze jest możliwe, o czym piszę także w dalszej części artykułu. Zaburzenia prozodyczne obejmować mogą: brak zróżnicowanej intonacji, mowę monotonną, nieujawniającą emocji (Bigas 2012: 373), transakcentację, zmiany rytmu, nietypową intonację i modulację wypowiedzi, nienaturalne brzmienie głosu (Kaczyńska-Haładaj, Panasiuk 2015: 524).

³Tamże, s. 61.

⁴Stanisław Grabias w pracy z 2012 r. definiuje poszczególne typy kompetencji następująco: kompetencja poznawcza to stan wiedzy o świecie i o sobie – jej zasób, struktura, możliwości operowania segmentami wiedzy; kompetencja językowa to nieuświadomiana wiedza na temat gramatycznych zasad budowania zdań; kompetencja komunikacyjna to wiedza na temat wzorców zachowań językowych, stosowanych w życiu społecznym (Grabias 2012: 37; zob. też Grabias 2019: 295). We wcześniejszych pracach odpowiednikiem kompetencji poznawczej była kompetencja kulturowa, tj. wiedza na temat zjawisk rzeczywistości, która powstaje przy udziale języka (Grabias 1997: 31), więcej zob. w dalszej części artykułu.

Artykuł ma charakter rozważań wstępnych, otwierających przestrzeń do badań empirycznych w tym obszarze⁵. Istnieje co najmniej kilka powodów, by w badaniach nad ASD, oprócz sfery pragmatycznej, badać dogłębnie także semantyczną:

- 1) dotychczasowe opisy fenomenów językowych w ASD są poznawczo wartościowe, ale nie w pełni precyzyjne, np.: *język barokowy*, *dziwaczny język*, *język dorosłych* i inne. Dotyczy to zarówno aspektów pragmatycznych, jak i semantycznych. Pogłębione badania nad semantyką i pragmatyką pozwolą na doprecyzowanie tych terminów. Dla badań pragmatyki takie kroki już podjęto (zob. Coulter 1998; Bishop, Adams 1989);
- 2) subtelne zaburzenia semantyczne występują także u wysokofunkcjonujących osób dorosłych z ASD (Harris i in. 2006)⁶;
- 3) osoby z ASD różnią się profilem umiejętności językowych (zob. np. Kaczyńska-Haładaj, Panasiuk 2015). Doskonalsze narzędzia analizy jakościowej wspomogą różnicowanie profili rozwoju językowego w ASD oraz programowanie odpowiednich oddziaływań terapeutycznych;
- 4) granica między semantyką a pragmatyką nie jest ostra i łatwa do jednoznacznego zdefiniowania (Grzegorzczkowska 2002: 29), zaburzenia semantyczne mają konsekwencje pragmatyczne (McTear, Conti-Ramsden 1992);
- 5) wstępnie zbadano, że sprawności semantyczne mają przełożenie na umiejętności czytania i pisanie ze zrozumieniem, te zaś są podwalinami procesu edukacyjnego i mają wpływ na rozwój społeczny (Botting, Adams 2005: 50);
- 6) nadal trwają badania na temat mechanizmów zaburzeń językowych w autyzmie (zob. niżej). Analiza semantycznych aspektów języka w ASD może wnieść wkład w dalsze badania w tym zakresie.

2. Sprawność leksykalna i semantyczna w zaburzeniach należących do spektrum autyzmu

W teorii zaburzeń mowy S. Grabiasa wyróżnione zostały pojęcia kompetencji i sprawności w ich realizowaniu (Grabias 2011: 9, 20). Autor wyróżnił kompetencję poznawczą, językową i komunikacyjną (Grabias 2012: 37), zaś

⁵ Zasygnalizuję, że w poruszaniu problematyki języka w ASD należy ostrożnie operować słowami *zaburzenie*, *deficyt*, *trudność*. Granica między neurotypowością i „neurotypowością” nie zawsze jest oczywista. Problem różnych perspektyw w spojrzeniu na autyzm oraz związane z tym nazewnictwo wykracza jednak poza ramy tego artykułu i zostanie omówiony osobno.

⁶ Czasami osoby z subtelnymi zaburzeniami językowymi charakterystycznymi dla autyzmu nie spełniają klinicznych kryteriów diagnostycznych ASD – por. sformułowania: *postać subkliniczna autyzmu*, *stan autyzmu*, *poszerzony fenotyp autyzmu*. Bardziej czule narzędzia do logopedycznej diagnozy jakościowej będą miały istotne znaczenie dla lepszego poznania tych zjawisk.

we wcześniejszych pracach: językową, komunikacyjną, kulturową (Grabias 1997: 30–31). Kompetencja poznawcza to stan wiedzy o świecie i o sobie – jej zasób, struktura, możliwości operowania segmentami wiedzy; kompetencja językowa to nieuświadomiana wiedza na temat gramatycznych zasad budowania zdań; kompetencja komunikacyjna to wiedza na temat wzorców zachowań językowych, stosowanych w życiu społecznym (Grabias 2012: 37; zob. też Grabias 2019: 295). Autor stwierdza, że rozpoznanie poznawczych możliwości człowieka dokonuje się w diagnozie logopedycznej przez ocenę sprawności leksykalnej, semantycznej i narracyjnej (Grabias 2012: 60). O sprawności leksykalnej autor stwierdza, że „zasób leksykalny jednostki jest indeksem jej wiedzy o świecie, a świadomość słowotwórcza oznaką rozumienia relacji między zjawiskami” (Grabias 2015: 20, zob. też Grabias 2019: 313); za niewątpliwy objaw zaburzenia uważa „minimalizację zasobu leksykalnego; jego swoiste ukierunkowanie w umyśle na jakąś sferę rzeczywistości, uproszczenie struktury znaczeniowej do relacji wyraz – desygnat” (wyraz – etykieta rzeczy) (Grabias 2015: 20). Omawiając sprawność semantyczną, nawiązuje do pojęć oraz definicji kognitywnej, konstatując, że „wypowiedzi dzieci z uszkodzeniem lub dysfunkcją mózgu odzwierciedlają tylko niektóre kategorie prezentowanych struktur. Zawsze też objawiają się ubóstwem środków językowych i brakiem formuł definicyjnych” (Grabias 2015: 20; zob. też Grabias 2019: 314; Hrycyna 2017). Nicole Botting i Catherine Adams definiują sprawność semantyczną (*semantic ability*), która według nich oznacza rozumienie (percepcję) i wyrażanie (ekspresję) znaczeń słów i wyrażeń (Botting, Adams 2005: 50). To ujęcie koncentruje się wyraźnie na semantyce leksykalnej. W literaturze anglojęzycznej dotyczącej zaburzeń mowy oraz edukacji odróżnia się zakres (*breadth*) i głębokość (*depth*) słownictwa (zob. np. McGregor i in. 2012: 3–4), co można także określić jako aspekt ilościowy i jakościowy (Crystal 1990: 45)⁷.

W glottodydaktyce kompetencja leksykalna i kompetencja semantyczna są uważane za części kompetencji lingwistycznej (ESOKJ 2003: 99–100). Przez znajomość słownictwa wszerek rozumie się liczbę słów znanych danemu użytkownikowi języka (aspekt ilościowy). Terminu stopień znajomości znaczenia (głębia rozumienia) używa się w odniesieniu do ilości informacji o poszczególnych wyrazach opanowanych w trakcie nauki, co pozwala na bardziej precyzyjne ujmowanie przekazywanych treści (aspekt jakościowy)

⁷ Występuje także pojęcie *vocabulary knowledge* (znajomość słownictwa), które obejmuje – uogólniając – ilościowy i jakościowy aspekt słownictwa (*breadth and depth vocabulary*), choć w szczególny sposób związane jest z tym drugim. Pojawia się również termin *lexical competence* o zbliżonym znaczeniu. Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na dokładne omówienie tego problemu, zatem jedynie go sygnalizuję (więcej zob. Cervetti (2011/2012)).

(Seretny 2011: 49). W *Europejskim systemie opisu kształcenia językowego* kompetencja leksykalna jest rozumiana jako „znajomość i umiejętność użycia słownictwa danego języka” (ESOKJ 2003: 81, zob. też Seretny 2011: 38). Z kolei kompetencja semantyczna to „świadomość i umiejętność organizacji znaczenia” (ESOKJ 2003: 104). Przejawia się ona w: postrzeganiu związków między słowem a ogólnym kontekstem, np. w rozpoznawaniu odnośników, konotacji, wyznaczników pojęć ogólnych i szczegółowych), umiejętności określania związków wewnątrzleksykalnych (synonimii, antonimii, hiponimii, hiperonimii, relacji część–całość itp.), świadomości istnienia rozmaitych relacji leksykalnych: hiponimii, synonimii, antonimii, konwersji; rozumieniu znaczenia kategorii, struktur i mechanizmów gramatycznych; umiejętności wykrywania związków logicznych, takich jak wykluczenie, założenie, implikacja (Seretny 2011: 39).

W dotychczasowych badaniach nad językiem osób z zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu, także tych dotyczących sfery pojęciowej i leksykalnej, zarysowały się dwie perspektywy: opisowa i wyjaśniająca. Pierwsza polega na deskrypcji objawów językowych typowych dla języka w ASD, funkcjonowania językowego konkretnych osób lub grupy osób (studia i opisy przypadków), druga zmierza do interpretacji objawów i odpowiedzi na pytanie, jaki jest mechanizm ich występowania.

W opisach objawów ASD, które dotyczą sfery leksykalno-semantycznej, najczęściej wymienia się następujące cechy:

- przewagę słownictwa konkretnego, głównie rzeczowników i czasowników; mniej słownictwa określającego: przymiotników, liczebników; brak zaimków osobowych, dzierżawczych, wskazujących, przyimków;
- parafazje fonetyczne i semantyczne;
- perseweracje i zmiany znaczeń wyrazów;
- tworzenie neologizmów;
- formalizm, repetytywność i pedantyczność wypowiedzi; idiosynkratyczne użycie słownictwa; patos wypowiedzi (zespół Aspergera);
- słownictwo specjalistyczne związane z określoną dziedziną wiedzy (często będącą obiektem tzw. zainteresowań specjalnych); słownictwo oficjalne, książkowe, nacechowane emocjonalnie (zespół Aspergera);
- echolalia; schematyzmy językowe; zabawy słowem; upodobanie do powtarzania rzadziej występujących, obco brzmiących słów;
- wąskie i sztywne granice pojęć;
- nierozumienie żartów, przysłów, frazeologizmów, tekstów poetyckich; niektórych potocznych sformułowań i wyrażen slangowych; trudności w pełnym rozumieniu znaczeń słów: rozumienie tylko sytuacyjne, nieutoż-

samianie słowa z wyobrażeniem, jakie za nim stoi; nieczytanie kulturowych skryptów zawartych w języku⁸, trudności w różnicowaniu znaczeń uzależnionych od kontekstu językowego i pozajęzykowego, słów abstrakcyjnych;

- trudności we wnioskowaniu, argumentowaniu; wyrażaniu relacji następstwa czasowego i przyczynowo-skutkowego⁹ (zob. Jaklewicz 1993: 31–36; Bleszyński 1998: 43–55; Gałkowski 2003: 268–279; Bigas 2012: 364–368, 371–377; Korendo 2013: 77–154).

Pojawiają się próby kategoryzowania lub klasyfikowania tych objawów, np. Maria Kaczyńska-Haładaj i Jolanta Panasiuk charakteryzują sferę semantyczno-pragmatyczną (różnicując zjawiska semantyczne i pragmatyczne) oraz prozodyczną (Kaczyńska-Haładaj, Panasiuk 2015: 524). Mary Konstantareas, Edward Blackstock i Christopher Webster podzielili objawy językowe w ASD na ilościowe, jakościowe, pragmatyczne (Konstantareas i in. 1992). Mnogość objawów, wieloznaczność w ich nazywaniu¹⁰, różny stopień ogólności i precyzji wskazują jednoznacznie, że perspektywa deskryptywna nie została jeszcze wyczerpana. Zwłaszcza że w ASD objawy manifestują się w sposób zróżnicowany¹¹, wyróżnia się obecnie nie tylko stopnie ciężkości (DSM-5 2013/2018: 61), ale także typy i profile zaburzeń (zob. rozróżnienia między autyzmem a zespołem Aspergera; typy zaburzeń autystycznych (Lipski 2015: 465–467); subtypy zespołu Aspergera (Kaczyńska-Haładaj, Panasiuk 2015). Wskazuje się na ważną rolę innych zaburzeń współwystępujących, nie tylko chorób somatycznych i zaburzeń psychicznych, o czym mówi się częściej, ale także językowych¹².

Problem mechanizmów leżących u podłoża ASD, w tym u podłoża zaburzeń semantyczno-leksykalnych, nie jest jeszcze ostatecznie rozstrzygnięty (Boucher 1998: 71). Istnieje kilka teorii, z których dwie najlepiej udokumentowane i spopularyzowane to zaburzenia teorii umysłu oraz zaburze-

⁸ Tak formułuje Korendo (2013a).

⁹ Nie jest to pełna lista objawów ASD, pomijam objawy na poziomie pragmatycznym i prozodycznym. Ponadto potraktowałam łącznie objawy cytowane w opisach autyzmu i zespołu Aspergera, zgodnie z najnowszą koncepcją spektrum autyzmu według DSM-5.

¹⁰ Sposób sformułowania problemu i nazwania objawu zależy niekiedy od przyjętej perspektywy teoretycznej, co wpływa na interpretację i niesie za sobą konsekwencje dla terapii, por. np. następujące terminy: *brak użycia zaimka ja, odwracanie zaimka „ja”, niewłaściwe używanie zaimków osobowych, trudności w rozumieniu zaimków osobowych* [wyróżnienie moje – E.H.].

¹¹ Uwzględnianie stopnia nasilenia zaburzeń staje się widoczne już w opisach objawów, gdzie np. obok „braku” kontaktu wzrokowego mówi się o „nieefektywnym kontakcie wzrokowym” czy „ograniczonym kontakcie wzrokowym”.

¹² Np. dyspraksji, SLI.

nia centralnej koherencji¹³. Teorie te mają charakter ogólny, ale proponują także wyjaśnienie pewnych fenomenów leksykalnych, zwłaszcza rozumienia metafor¹⁴.

Równolegle toczą się badania eksperymentalne dotyczące słownika w ASD, skoncentrowane na wybranym aspekcie. Badano np. rolę uwagi słuchowej i słuchowego przetwarzania, korzystanie ze wskazówek społecznych (*social cues*), działanie typowych dla normatywnego rozwoju procesów w nabywaniu znaczeń słów, formowanie kategorii leksykalnych (Arunachalam, Lusyter 2016); rozumienie metafor (Melogno i in. 2017, Rundblad, Annaz 2010); ilościowy i jakościowy aspekt słownictwa (McGregor i in. 2012, Perkins 2006); błędy semantyczne (Vogindroukas, Papageorgiou 2003); organizację wiedzy semantycznej w umyśle (Haebig i in. 2015).

Próby opisu rozwoju pojęciowego i leksykalnego osób z ASD znajdują swoje miejsce także w całościowych koncepcjach rozwoju dziecka. Szczególne miejsce temu problemowi poświęcili amerykański psycholog rozwojowy Michael Tomasello (2002) oraz psychiatra Stanley Greenspan (2014).

3. Semantyka leksykalna w ASD – możliwe drogi dalszych badań

Jak przedstawiłam powyżej, perspektywa badań nad językiem w ASD jest nadal otwarta. We wstępnej części artykułu sygnalizowałam powody, dla których warto badać aspekt semantyczny w autyzmie, w dalszej części skoncentruję się na semantyce leksykalnej, czyli znaczeniach słów. Wartość badań nad semantyką leksykalną w ASD uzasadniam tym, że:

- 1) słowa są najbardziej elementarnymi i wyrazistymi nośnikami znaczeń;
- 2) słownictwo stanowi klasyfikator społecznych doświadczeń (Tokarski 1993), zawiera inwentarz pojęć relewantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo (Bartmiński 2006: 13);
- 3) słownictwo języka naturalnego jest silnie zróżnicowane, tym samym koduje różne sposoby myślenia i mówienia o świecie.

¹³ Formułowane teorie (przynajmniej niektóre) nie wykluczają się wzajemnie.

¹⁴ Teoria umysłu oznacza zdolność wyjaśniania i przewidywania zachowań poprzez odwołanie do stanów umysłu (Pisula 2012: 83). Według jednej z hipotez zaburzenia tej zdolności przekładają się na trudności w rozumieniu metafor, ponieważ wymaga ono wykrywania intencji mówcy i wyjścia poza poziom dosłowny (Rundblad, Annaz 2009: 3–5). Centralna koherencja to zdolność integracji elementów informacji w spójną całość (Pisula 2012: 96). Zaburzenia w tym obszarze, wedle jednej z hipotez, mają powodować trudności w rozumieniu metafor, ponieważ wymaga ono przetwarzania kontekstu wypowiedzi (Rundblad, Annaz 2010: 3–5).

Przedmiotem badań nad leksyką w ASD może być ekspresja i/lub rozumienie¹⁵, w tym np. problem denotacji i/lub sensu (rozdzielenie za Lyons 1984: 176–223); semantyka, syntaktyka i pragmatyka znaku. Bez względu na to, jak przedmiot badań zostanie określony, należy mieć na uwadze jakościowe i komunikacyjne aspekty zaburzeń w ASD, którym mogą, choć nie muszą, towarzyszyć deficyty ilościowe. Stąd określenie przedmiotu badania powinno odnosić się do wiedzy o wszystkich relewantnych językowo aspektach leksemu (Apresjan 1993: 16), nawet jeśli docelowo zmierzać będzie się do szczegółowego opisu jednego z nich.

W świetle tego, co wiadomo do tej pory o specyfice języka w ASD, jako istotne dla dalszych badań jawią się następujące kwestie:

I. Semantyczne zróżnicowanie słownictwa ze względu na:

- 1) naturę znaku – zob. wyróżnione przez Ch. S. Peirce'a typy relacji tworzących znaki: indeksalną, ikoniczną, symboliczną (zob. Jacobson 1989)¹⁶;
- 2) „wrażliwość” leksemu na kontekst językowy i pragmatyczny¹⁷;
- 3) zróżnicowanie treściowe leksemów, w tym np.:
 - a. samodzielność i niesamodzielność znaczeniową;
 - b. reprezentowanie różnych kategorii semantycznych i różnych klas części mowy oraz ich podklas, np. czasowniki ruchu, czasowniki mentalne itp.;
 - c. reprezentowanie różnych poziomów kategoryzacji;
 - d. prototypowość *versus* peryferyjność;
 - e. konkretność i abstrakcyjność;
 - f. złożoność znaczeniową;
 - g. „bogactwo” treściowe, rangę kulturową;
 - h. udział składnika emocjonalno-oceniającego; stopień uzależnienia od aspektu społecznego;
 - i. przynależność stylową;
 - j. wysoką i niską frekwencję użycia.

Listę tę traktuję jako punkt wyjścia, wymaga ona dalszych weryfikacji i ewentualnych uzupełnień. Jako najbardziej istotne z punktu widzenia praktyki logopedycznej wydaje się badanie rozumienia leksemów nazywających zjawiska abstrakcyjne, w tym zwłaszcza stany mentalne, cechy psychiczne, procesy emocjonalne, relacje czasowe i przestrzenne, złożone wydarzenia¹⁸; leksemów o znaczeniach bogatych treściowo, zwłaszcza tych o wysokiej randze

¹⁵ W odniesieniu do ASD problem percepcji i ekspresji jest szczególnie interesujący, dyskutuje się np. dysproporcje między ekspresją a rozumieniem na korzyść tej pierwszej.

¹⁶ Szczególnie interesujący w kontekście ASD jest problem symboliczności.

¹⁷ Dotyczy to np. słów wieloznacznych.

¹⁸ Wyrażane np. przez czasowniki o złożonej strukturze predykatowo-argumentowej (np. *przepraszać*).

kulturowej (np. *matka, przyjaźń*) i silnie uwarunkowanych społecznie; leksemów zawierających wyraźny składnik emocjonalno-wartościujący (np. *klamca*); leksemów prototypowych i nieprototypowych dla danej kategorii¹⁹, leksemów wrażliwych na kontekst językowy i pozajęzykowy (np. słów wieloznacznych, operatorów treści).

II. Uwzględnianie relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych, jakie zachodzą między leksemami języka naturalnego (zob. Kominek 2014). Relacje te są z jednej strony uniwersalne, z drugiej istnieją grupy leksemów szczególnie wrażliwe na dany typ relacji, np. synonimia daje się dobrze obserwować w przypadku czasowników (zob. Apresjan 1993); antonimia w przypadku przymiotników itp. Nie badano dotąd relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych w autyzmie jako odrębnego problemu²⁰, ale badania wskazują, że u osób z zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu występują trudności w rozumieniu relacji między słowami (Haebig i in. 2015: 2), sieci semantyczne łączące słowa są bardziej skąpe (Arunchalam, Luyster 2016: 12; Haebig i in. 2015: 2).

III. Odwołanie się do kwestii tego, jak słowa znaczą (zob. Apresjan 1995: 23) oraz sprawdzenie tego, czy i w jaki sposób osoby z ASD rozumieją symboliczność znaków językowych, różne typy znaczenia (dosłowne, metaforyczne, metonimiczne), polisemię i homonimię oraz czy są w stanie formułować sądy na ten temat na poziomie metajęzykowym. W zaburzeniach należących do spektrum autyzmu rozumienie metafor, metonimii (zob. np. Rundblad, Annaz 2010), a także ogólniej – słów wieloznacznych (Kaczyńska-Haładyj, Panasiuk, 2015: 524) ulega zakłóceniom. Badania nad metajęzykiem w autyzmie, w odniesieniu do wiedzy leksykalnej, nie były dotąd prowadzone.

4. Teorie lingwistyczne jako podstawa badań nad językiem w ASD

Chociaż badania nad zaburzeniami semantyki leksykalnej wymagają odwołania się do wiedzy lingwistycznej, jak pisze J. Panasiuk: „modele teoretyczne ustalane do opisu języka w normie nie mogą być narzędziem służącym całościowej analizie i interpretacji patologii. Wydaje się raczej, że przejawy

¹⁹ W jednym z przeprowadzonych badań dzieci z ASD tworzyły kategorie z mniej prototypowymi egzemplarzami niż dzieci SLI i dzieci o typowym rozwoju językowym (Haebig i in. 2015: 4).

²⁰ N. Botting i C. Adams w swoich badaniach nad sprawnością semantyczną dzieci z zaburzeniami pragmatycznymi wykorzystywały synonimy. Wyniki badań potwierdziły, że badane dzieci miały trudności z wykonaniem zadania opartego na synonimach (Botting, Adams 2005: 56–62).

zaburzeń mowy mogą być podstawą do weryfikacji teorii lingwistycznych i otwierać nową perspektywę opisu faktów językowych” (Panasiuk 2013: 95). Jeśli chodzi o samą semantykę, refleksja nad nią rozwija się od początku myśli o języku. Stała się ona istotna w badaniach lingwistów związanych z nurtem strukturalizmu, a szczególny wzrost zainteresowania nią nastąpił w kognitywizmie, gdy została przesunięta do centrum zagadnień językoznawczych. Jako główne charakterystyczne cechy semantyki kognitywnej wskazuje się: zainteresowanie użyciem języka (komunikacją międzyludzką), antropologiczne rozumienie języka jako części działalności człowieka, zarówno mentalnej, jak i społecznej, ścisłe powiązanie problematyki językowej z problematyką psychologiczną, przede wszystkim z psychologią poznawczą i związany z tym subiektywizm w interpretacji relacji znakowej oraz interdyscyplinarność – badanie języka w powiązaniu z innymi dziedzinami – psychologią, zjawiskami społecznymi, kulturą (Grzegorzczkova 2002: 81). Perspektywa kognitywna znajduje swoje miejsce w polskiej teorii zaburzeń mowy (np. Grabias 2015: 20; Jęczeń 2014). W opisach języka osób z ASD, także tych stworzonych z perspektywy potocznych obserwatorów (np. na blogach internetowych), szczególnie widoczny staje się problem poznawczej natury języka, jego relacji z kulturą i zjawiskami społecznymi oraz codziennej komunikacji. Zaburzenia języka w ASD są zaburzeniami jakościowymi (lub jakościowo-ilościowymi), dotyczą sfery sensu i tych elementów znaczenia, które ściśle wiążą się ze zjawiskami społecznymi i kulturowymi, ujawniają się w codziennej komunikacji, gdzie konieczna jest integracja umiejętności językowych, kontekstu pozajęzykowego i wiedzy o świecie. Widać to szczególnie w przypadku osób wysokofunkcjonujących, gdy pojawia się pytanie, dlaczego osoba płynnie mówiąca, o prawidłowym ilorazie inteligencji, może nie komunikować się efektywnie, choć jej język sprawia wrażenie „normatywnego”. Z drugiej strony, w świetle tego, o czym wspomniałam powyżej, badań nad patologią mowy nie należy ograniczać do jednej teorii lingwistycznej, jeśli nie służy to postawionemu celowi badań. Tym bardziej że teorie lingwistyczne, także te postrzegane jako opozycyjne, często uzupełniają się i wzajemnie z siebie wypływają.

Aby zbadać, czy rozumienie znaczeń słów przez osoby z ASD odbiega od rozumienia właściwego typowemu użytkownikowi języka, stajemy przed koniecznością odwołania się do tego, co określone słowa znaczą w konkretnym języku naturalnym. Problem znaczenia jest stale dyskutowany w lingwistyce (zob. np. Grzegorzczkova 2002; Kiklewicz 2012), co owocuje także różnymi koncepcjami definiowania znaczeń. Koncepcje te, w pracach empirycznych, koncentrują się w sposób szczególny na jednostkach określonego typu. M. Lynne Murphy wskazuje kilka dróg studiowania znaczeń słów: słowniki

i zawarte w nich definicje, studia leksykograficzne, korpusy, introspekcję i eksperymenty (Murphy 2010: 18–23).

Jeśli chodzi o definicje w słownikach i opracowaniach leksykograficznych, oprócz cech różnicujących wynikających z odmiennych założeń teoretycznych danej koncepcji, występują także cechy wspólne. Jedną z nich jest składnikowość. Jak pisze R. Grzegorzczkowska „dziś już właściwie nie ma badań semantycznych nie przyjmujących tego postulatu metodologicznego, a więc można powiedzieć, że analiza składnikowa (kompozycjonalna) stanowi podstawę wszelkiego opisu semantycznego” (Grzegorzczkowska 2002: 71). Inną powtarzającą się cechą jest pojmowanie znaczenia jako wewnętrznie ustrukturuwanej całości, nie zaś prostej sumy składników (zob. Lyons 1984: 306; Wierzbicka 1985: 11, 23; Apresjan 1995: 85–86; Bartmiński, 2006: 47). Cechy różnicujące dotyczą wielu kwestii, ale z punktu widzenia podejmowanej tu problematyki, najważniejsze z nich to: uwzględnianie cech koniecznych i wystarczających vs. charakterystycznych, typowych; opieranie się na wiedzy naukowej vs. na potocznej interpretacji świata; pomijanie vs. uwzględnianie tzw. elementów konotacyjnych (asocjacyjnych) jako wchodzących w skład definicji i oczywiście problem metajęzyka (Grzegorzczkowska 2001: 38–56; zob. też Wierzbicka 2016: 293–322).

Istotne jest również, jak wspomniałam wcześniej, odniesienie się do problemu tego, jak słowa znaczą, bo rozumienie symboliczności znaków językowych, ich wieloznaczności bywa częstą utrudnioną dla osób z ASD. Problem symboliczności w języku i myśleniu osób z ASD był już podejmowany (Tomasello 2002: 180; Korendo 2013), ale nadal stanowi interesujące pole badań, zwłaszcza dla lingwistów.

Badanie rozumienia znaczeń słów bogatych treściowo, zwłaszcza tych o wysokiej randze kulturowej (np. *matka*, *przyjaźń*, *praca*), wymaga odwołania się do takich teorii znaczenia i sposobów jego opisu, które uwzględniają wszystkie cechy relewantne językowo, kulturowo i komunikacyjnie (Niebrzegowska-Bartmińska 2018)²¹. Sądzę, że odpowiednią podstawą teoretyczną jest definicja kognitywna w ujęciu J. Bartmińskiego (Bartmiński, Tokarski 1988: 169–170). Jej celem jest „zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 2006: 43). W związku z tym założeniem definicja kognitywna uwzględnia

²¹ U dzieci z zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu obserwuje się ograniczenia w definiowaniu słów, pod względem treściowym, tworzone przez nie definicje są powierzchowne (Haebig 2015: 2).

wszystkie cechy relewantne językowo, kulturowo i komunikacyjnie (w przeciwieństwie do tzw. definicji minimalnej²²) (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 260), a także różne, uwarunkowane wiedzą o świecie, typem racjonalności, systemem wartości, a przede wszystkim podmiotowym punktem widzenia sposoby organizacji treści semantycznej w ramach podstawowego znaczenia (profilowanie, zob. Bartmiński 2006: 90; por. Tomasello o roli przyjmowania perspektywy i problemach z tym związanych w autyzmie 1999: 106–107). Jednostką podlegającą definiowaniu jest „przedmiot mentalny” „w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata” (Bartmiński 2006: 43).

Podsumowując: badania nad semantyką, w tym semantyką leksykalną w zaburzeniach należących do spektrum autyzmu, są potrzebne i wartościowe. Uwzględnienie zróżnicowania semantycznego leksemów, oparcie się na możliwie najszerszej wiedzy o jednostkach leksykalnych umożliwi, jak sądzę, pełniejsze zrozumienie specyfiki języka w ASD, w tym też zinterpretowanie bardziej subtelnych odmienności i swoistości językowych.

Literatura

- American Psychiatric Association (2013/2018): *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*. Wersja polska. Red. P. Galecki, M. Pilecki, J. Rymaszewska, A. Szulc, S. Sidorowicz, J. Wciórka. Wrocław.
- Apresjan J. D. (1995): *Semantyka leksykalna*. Tłum. Z. Kozłowska i A. Markowski. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Arunachalam S., Lusyter R. J. (2016): *The integrity of lexical acquisition mechanisms in autism spectrum disorders: A research review*. „Autism Research”. T. 9 (8), s. 1–19. DOI: 10.1002/aur.1590. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4916034>
- Bartmiński J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.
- Bartmiński J., Tokarski R. (1988): *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*. [W:] *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 169–183.
- Bigas U. (2012): *Autyzm – charakterystyka zachowań językowych w autystycznym spektrum zaburzeń*. [W:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*. Red. S. Grabias, M. Kurkowski. Lublin, s. 361–396.
- Błeszyński J. (1998): *Mowa i język dzieci z autyzmem. Wybrane zagadnienia*. Słupsk.
- Botting N., Adams K. (2005): *Semantic and inferencing abilities in children with communication disorders*. „International Journal of Language and Communication Disorders”. T. 40, nr 1, s. 49–66.
- Boucher J. (1998): *SPD as a distinct diagnostic entity: logical considerations and directions for future research*. „International Journal of Language and Communication Disorders”. T. 33, nr 1, s. 71–81.
- Cervetti G., Castek J., Trainin G., Bravo M. (2011/2012): *Examining Multiple Dimensions of Word Knowledge for Content Vocabulary Understanding*. „Journal of Education”. T. 192, nr 2/3, s. 49–61. DOI: 10.1177/0022057412192002-308.

²² Definicja minimalna: oddziela się cechy istotne, występujące w każdym użyciu słowa, od cech konotacyjnych, niekoniecznych, nieistotnych (Niebrzegowska-Bartmińska 2018: 264).

- Cieszyńska J. (2010): *Wczesna diagnoza i terapia zaburzeń autystycznych*. Kraków.
- Coulter L. (1998): *Semantic-pragmatic disorder with application of selected pragmatic concepts*. „International Journal of Language and Communication Disorders”. T. 33, s. 434–438.
- Crystal D. (1990): *Teaching Vocabulary: The Case for Semantic Curriculum*. [W:] *Child Language Disability*. T. II: *Semantic and Pragmatic Difficulties*. Red. K. Mogford-Bevan, J. Sadler, Clevedon. Philadelphia–Adelaide, s. 43–58.
- Coste D., North B., Sheils J., Trim J. (2003): *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*. Wersja polska. Red. H. Komorowska. Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.
- Gałkowski T. (2003): *Zaburzenia komunikacji w autyzmie*. [W:] *Logopedia. Pytania i odpowiedzi. Podręcznik akademicki*. T. 2: *Zaburzenia komunikacji językowej u dzieci i dorosłych*. Opole, s. 268–284.
- Grabias S. (1997): *Mowa i jej zaburzenia*. „Audiofonologia”. T. 10, s. 9–36.
- Grabias S. (2011): *Logopedia – nauka o biologicznych uwarunkowaniach języka i zachowaniach językowych*. „Logopedia”. T. 39/40, s. 9–34.
- Grabias S. (2012): *Teoria zaburzeń mowy. Perspektywy badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego*. [W:] *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy. Podręcznik akademicki*. Red. S. Grabias, M. Kurkowski. Lublin, s. 15–72.
- Grabias S. (2015): *Postępowanie logopedyczne. Standardy terapii*. [W:] *Standardy postępowania logopedycznego. Podręcznik akademicki*. Red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak. Lublin, s. 13–38.
- Grabias S. (2019): *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin.
- Greenspan S., Wieder S. (2014): *Dotrzeć do dziecka z autyzmem. Jak pomóc dzieciom nawiązywać relacje, komunikować się i myśleć. Metoda Floortime*. Kraków.
- Grzegorzczkova R. (2002): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Grzegorzczkova R. (2013): *O różnych rozumieniach pragmatyki w językoznawstwie*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. LXIX, s. 5–22.
- Haebig E., Kaushanskaya M., Weismer S. E., *Lexical Processing in School-Age Children with Autism Spectrum Disorder and children with specific language impairment: the role of semantics*. „Journal of Autism and Developmental Disorders”. T. 45(12), s. 1–26. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4761424/>
- Harris G. J., Chabris C. F., Clark J., Urban T., Aharon I., Steele S., McGrath L., Condouris K., Tager-Flusberg H. (2006): *Brain activation during semantic processing in autism spectrum disorders via functional magnetic resonance imaging*. „Brain and Cognition”. T. 61 (1), s. 54–68.
- Hrycyna E. (2017): *Rozwijanie słownictwa u dzieci w wieku przedszkolnym z zaburzeniami ekspresji werbalnej – problemy teoretyczne*. „Logopedia Silesiana” nr 6, s. 73–88.
- Jaklewicz H. (1993): *Autyzm wczesnodziecięcy. Diagnoza. Przebieg. Leczenie*. Gdańsk.
- Jakobson R. (1989): *Kilka uwag o Perice’ie, poszukiwaczu dróg w nauce o języku*. Przeł. S. Amsterdamski. [W:] *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Red. M. R. Mayenowa. Warszawa, s. 51–58.
- Jęczeń U. (2014): *Nazwy żywiolów w języku mężczyzny upośledzonego umysłowo. Próba definicji kognitywnej*. „Logopedia” nr 43–44, s. 243–256.
- Kaczyńska-Haładyj M., Panasiuk J. (2015): *Postępowanie logopedyczne w przypadku osób dorosłych z zespołem Aspergera*. [W:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*. Red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak. Lublin, s. 528–530.
- Kiklewicz A. (2012): *Znaczenie w języku – znaczenie w umyśle. Krytyczna analiza współczesnych teorii semantyki lingwistycznej*. Olsztyn.
- Kominek A. (2014): *Zakłócenia w dziedzinie podobieństwa w komunikacji językowej osób z autyzmem – i co z tego wynika*. „Ling-varia”. R. IX, nr 2 (18), s. 55–68.

- Konstantareas M. M., Blackstock E. B., Webster Ch. D. (1992): *Autyzm*. Przel. K. Hipp. Warszawa.
- Korendo M. (2013): *Językowa interpretacja świata w wypowiedziach osób z zespołem Aspergera*. Kraków.
- Korendo M. (2019): *Rozwój języka dzieci z zespołem Aspergera – konsekwencje diagnostyczne*. [W:] *Metodologia badań logopedycznych. Z perspektywy teorii i praktyki*. Red. S. Milewski, K. Kaczorowska-Bray. Gdańsk, s. 262–267.
- Kover S. T., McDuffie A. S., Hagerman R. J., Abbeduto L. (2013): *Receptive Vocabulary in Boys with Autism Spectrum Disorder: Cross-Sectional Developmental Trajectories*. „Journal of Autism and Developmental Disorders”. T. 43 (11), s. 1–23. DOI: 10.1007/s10803-013-1823-x. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3797266/>
- Lipski W. (2015): *Standard postępowania logopedycznego w przypadku autyzmu*. [W:] *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego*. Red. S. Grabias, J. Panasiuk, T. Woźniak. Lublin, s. 461–516.
- Lyons J. (1984): *Semantyka*. T. 1. Przel. A. Weinsberg. Warszawa.
- Markiewicz K. (2004): *Możliwości komunikacyjne dzieci autystycznych*. Lublin.
- McGregor K. K., Berns A. J., Owen A. J., Michels S. A., Duff D., Bahnsen A. J., Lloyd M. (2012): *Associations between syntax and the lexicon among children with or without ASD and language impairment*. „Journal of Autism and Developmental Disorders” 42 (1), s. 1–23. DOI: 10.1007/s10803-011-1210-4. Online: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3177980/>
- McTear M. F., Conti-Ramsden G. (1992): *Pragmatic disability in children. Studies in disorders of communication*. Londyn.
- Melagno S., Pinto M. A., Orsolini M. (2017): *Novel metaphors comprehension in a child with high-functioning autism spectrum disorder: a study on assesment and treatment*. „Frontiers in Psychology”. T. 7: 2004. DOI: 10.3389/fpsyg.2016.02004.
- Murphy M. L. (2010): *Lexical meaning. Cambridge Textbooks in linguistics*. Cambridge.
- Niebrzegowska-Bartmińska S. (2018): *O różnych wariantach definicji leksykograficznej. Od taksonomii do kognitywizmu*. „Etnolingwistyka”. T. 30, s. 259–284. DOI: 10.17951/et.2018.30.259.
- Panasiuk J. (2013): *Afazja a interakcja. TEKST – metaTEKST – konTEKST*. Lublin.
- Panasiuk J. (2015): *Skala do oceny profilu zaburzeń językowych w zespole Aspergera*. [W:] *Metody i narzędzia diagnostyczne w logopedii*. Red. M. Kurowska, E. Wolańska. Warszawa, s. 155–182.
- Pence K. L., Bojczyk K. E., Williams R. S. (2007): *Assesing vocabulary development*. [W:] *Assessment in Emergent Literacy*. Red. K. L. Pence. San Diego–Oxford–Brisbane, s. 433–480.
- Perkins M., Dobbins S. (2006): *Lexical knowledge and lexical use in autism*. „Journal of Autism and Developmental Disorders”. T. 36, s. 795–805.
- Rundblad G., Annaz D. (2010): *The atypical development of metaphor and metonymy comprehension in children with autism*. „Autism”. T. 14 (1), s. 1–18. DOI: 10.1177/1362361309340667.
- Seretny A. (2011): *Kompetencja leksykalna uczących się języka polskiego jako obcego w świetle badań ilościowych*. Kraków.
- Tomasello M. (2002): *Kulturowe źródła ludzkiego poznania*. Przel. J. Rączaszek. Warszawa.
- Vogindroukas I., Vostanis P., Papageorgiou V. (2003): *Pattern of semantic errors in autism: a brief research raport*. „Autism”. T. 7 (2), s. 195–203.
- Wierzbicka A. (1985): *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor. [Tłumaczenie pracowników Zakładu Gramatyki i Tekstologii Współczesnego Języka Polskiego UMCS].

